

Het blijft mensenwerk

Een humanistische visie op spirituele dimensies van goed ouder worden

Bewerkte versie van afscheidsrede van 30 juni 2017

Peter Derkx

Peter Derkx (© UvH)

Op 1 juli 1977, morgen precies veertig jaar geleden, begon ik als docent filosofie aan het Humanistisch Opleidings Instituut, de hbo-opleiding die in 1989 overging in de Universiteit voor Humanistiek. Ik weersta de verleiding om bij mijn afscheid lessen te trekken uit veertig jaar werken aan een humanistische instelling voor hoger onderwijs. Net als bij mijn inaugurele rede als hoogleraar in 2004 zal ik een tamelijk specifiek onderwerp behandelen vanuit humanistisch perspectief. Deze keer heb ik gekozen voor het thema spiritualiteit en goed ouder worden.

Voordat ik daarmee van start ga, wil ik een misverstand voorkomen. Dat ik in 2004 de

multiculturele samenleving besprak² en dat ik me nu richt op spiritualiteit, moet niet worden opgevat als uiting van mijn persoonlijke ontwikkeling of mijn eigen ouder worden. Ik vind politieke ontwikkelingen en samenlevingsstructuren even belangrijk als toen. Zoals toen ben ik ook nu van oordeel, dat een levensbeschouwing zowel politieke, maatschappelijke en institutionele kwesties betreft als meer persoonlijke keuzes en vragen van levenskunst. Humanisme is zowel een humaniserings- als een zingevingskader. En ik denk ook nog steeds dat persoonlijke en maatschappelijke thema's elkaar vaak raken. Vaker en indringender dan veel mensen denken.

Welnu, waarom vind ik het van belang spirituele dimensies van goed ouder worden te bespreken vanuit humanistisch gezichtspunt? Dat heeft natuurlijk allereerst te maken met het gegeven dat ik, aangespoord door het toenmalige College van Bestuur, samen met Joep Dohmen, Jan Baars, Roelof Hortulanus en anderen in 2008 gestart ben met het onderzoeksproject Goed ouder worden. Het bijzondere van ons onderzoek was en is dat wij ons richten op levensvragen ofwel sociaal-

existentiële vragen in verband met ouder worden. Wij richten ons niet in de eerste plaats op de politieke economie van pensioenen en het zorgstelsel. En ook niet op de vraag hoe de lichamelijke of psychische gezondheid van ouderen behouden en verbeterd kan worden. Wij houden ons bezig met de vraag hoe en onder welke condities mensen bij het ouder worden hun leven als zinvol (kunnen) ervaren. Deze existentiële vraag is volgens historicus Tom Cole de laatste tweehonderd jaar uit het gezichtsveld verdwenen, terwijl ouder worden in de eerste plaats een op te lossen biomedisch probleem werd.³ De Universiteit voor Humanistiek is een levensbeschouwelijke universiteit en daarom is zingeving een van de hoofdthema's in haar onderwijs en onderzoek.⁴ Maar wat een zinvol leven is, is geen eenvoudige zaak. En soms wordt ook de voorkeur gegeven aan andere terminologie. Behalve over 'zingevingsvragen', 'levensvragen', 'bestaansvragen' en 'existentiële vragen', spreken mensen in het voetspoor van Harry Kunneman over 'trage vragen'.⁵ Het inhoudelijke veld van dit soort vragen wordt bovendien aangeduid met termen als 'geloof', 'levensovertuiging', 'religiositeit', 'geestelijk leven' en, jawel ... 'spiritualiteit'. Ton Jorna heeft jarenlang gepleit voor 'spiritualiteit' als de beste aanduiding voor waar het in een levensbeschouwing en in humanistische geestelijke begeleiding in de kern om gaat. Een andere collega, Carlo Leget, koos in zijn oratie uit 2013 ('vooralsnog' voegde hij eraan toe) niet voor de term 'zingeving' maar voor 'spirituele zorg'.⁶ Onlangs schreef hij echter dat over de termen 'spiritualiteit' en 'zingeving' doorlopend discussie is en dat beide omstreken zijn. Ik citeer Leget: 'zingeving stuit op verzet omdat het een eenzijdige nadruk zou leggen op cognitieve processen, en spiritualiteit zou te religieus of zweverig zijn.'⁷ Dus als ik vandaag spreek over spiritualiteit heb ik

Wij houden ons bezig met de vraag hoe en onder welke condities mensen bij het ouder worden hun leven als zinvol (kunnen) ervaren.

het over een thema dat verband houdt met het levensbeschouwelijke karakter van de Universiteit voor Humanistiek en heb ik het tegelijk over een controversiële zaak. Alleen al over het gebruik van het juiste woord blijken veel mensen zich op te winden.

Sommige humanisten zijn van mening dat spiritualiteit en humanisme elkaar bijten.⁸ Men hoeft echter niet lang te zoeken naar humanistische auteurs die dit te simpel vinden. De geschiedenis van het Humanistisch Verbond toont aan dat er veel humanisten zijn geweest die uitdrukkelijk onderscheid maakten tussen de betekenis van de woorden 'godsdienstig' en 'religieus'. Na dat onderscheid benadrukt te hebben, wezen zelfs hoofdbestuurlid P. Schut en voorzitter J.P. van Praag 'godsdienstig humanisme' af als een *contradictio in terminis*, maar pleitten ze wel voor 'religieus humanisme' als een belangrijke mogelijkheid.⁹ Verschillen tussen de 'religieuze' en 'rationele' humanisten waren dat de religieuze humanisten meer open stonden voor en belang hechtten aan introspectie, beleving, emoties en rituelen.¹⁰ Mijn indruk is dat in het Nederlandse taalgebied sinds ongeveer 1990 meer gesproken en geschreven wordt over 'spiritueel' dan over 'religieus' humanisme. Dit lijkt momenteel ook te gelden voor het Engelse taalgebied. Zie bijvoorbeeld het hoofdstuk 'Spirituality' van Jeanene Fowler in *The Wiley Blackwell Handbook of Humanism* uit 2015 en het hoofdstuk 'Secular Spirituality' van Robert Fuller in *The Oxford Handbook of Secularism* uit 2017. Hoofdstukken over religieus humanisme ontbreken in deze bundels.¹¹ Waarschijnlijk heeft dit te maken met verschillende associaties van de woorden 'religion' en 'spirituality'. 'Religion' klinkt meer formeel, georganiseerd, collectief en uiterlijk gedrag betreffend, 'spirituality' meer informeel, ongebonden, individueel en het innerlijk betreffend.

Belangrijke Nederlandstalige auteurs over spiritueel humanisme zijn de filosofen Koo van der Wal, Otto Duintjer en Leo Apostel.¹² Volgens Van der Wal is ware menselijkheid niet mogelijk zonder honorering van de religieuze of spirituele dimensie van het bestaan. Zijn tekst uit oorspronkelijk 1988 begint met een uiteenzetting over 'religieus humanisme', maar halverwege stelt hij dat er 'momenteel' een sterke hang is naar 'spiritualiteit' en dat die in hoge mate overlapt met 'religiositeit'. Duintjer en Apostel pleiten in teksten uit oorspronkelijk 1993 en 1994 voor een humanistische spiritualiteit, waarbij Apostel uitdrukkelijk spreekt van 'atheïstische spiritualiteit'. Voordat ik inga op de spirituele dimensies van goed ouder worden, geef ik kort aan wat Apostel onder spiritualiteit verstaat. Ik doe dat om dit lastige begrip verder te introduceren en om het minder vaag en zweverig te maken.

De in 1995 overleden Vlaamse filosoof Leo Apostel erkent dat de meest gangbare betekenissen van 'spiritualiteit' verwijzen naar bidden tot een God, naar reflecteren over 'heilige teksten', naar deelname aan ritueel en cultus, en naar mediteren. Toch heeft het volgens hem bij nader inzien wel zin om over niet-theïstische spiritualiteit te spreken. Dat komt omdat wat gebeurt in godgelovige spiritualiteit in de kern neerkomt op twee processen die ook voor atheïsten van groot belang kunnen zijn. Het komt neer op (a) een zich bewust plaatsen in het grootste geheel waartoe men denkt te behoren, en (b) een zich richten op de basisdoelen, de ultieme doelen in dienst waarvan men het eigen leven stelt. Wanneer niet-theïsten een deel van de dag reserveren voor zulke situering en richting dan ontwikkelen zij een spiritualiteit. En als al hun activiteiten (in familie, beroep en zelfs vrije tijd) worden getekend door wat ze in deze regelmatig terugkerende bezinning in zich ontwikkelen, dan leiden ze ook als agnosten en atheïsten een spiritueel leven. Apostel benadrukt dat spiritualiteit geen piekervaring is, maar een weg, een kunst, een strategie. Van spiri-

tualiteit is volgens Apostel alleen sprake als je een dagelijks patroon volgt van bezinningsactiviteiten of -rituelen. Ik vermoed dat Apostel Joep Dohmens 'moral lifestyle for later life'¹³ niet een spirituele weg gevonden zou hebben, omdat die morele levensstijl te veel een kwestie blijft van het eenmalig nemen van belangrijke beslissingen en niet een vaste dagelijkse bezinningspraktijk is.

Het eerste spirituele proces waar Apostel over spreekt, zich plaatsen in het grootste geheel, komt neer op zichzelf overstijgen, 'transcenderen', van het gewone en alledaagse overstappen naar een grotere, ruimere, diepere werkelijkheid. Dat gebeurt bijvoorbeeld als men in meditatie een scherp aandachtige houding weet te handhaven die totaal niet selecteert. Een dergelijke open aandacht voor alles wat zich in ons bewustzijn voor zal doen, situeert ons in het grootste geheel, de werkelijkheid als zodanig. Andere, minder abstracte voorbeelden van zich plaatsen in het grootste geheel zijn die waarin men zich verdiept in het beeld van een kruis of mandala, in de klank van een ritueel gebed, in een voorwerp als een bloem of een witte muur, of in een gebeuren als de kruisweg van Jezus of de geschiedenis van de mensheid. Wat door anderen ook wel genoemd wordt als geregelde manier om zich te situeren in de werkelijkheid als geheel is yoga, wandelen, tai chi, *life review*, muziek en, door Hans Alma,¹⁴ kunst in het algemeen. Alles wat onafhankelijk is van ons en ons overstijgt terwijl het toch concreet voor ons bestaat, kan volgens Apostel een 'spirituele weg' worden. De ervaring van transcendentie heeft volgens hem waarschijnlijk te maken met wat hij decentratie noemt, on-zelf-zuchtig leven, niet meer leven vanuit een ik maar vanuit de omringende werkelijkheid, leven dus vanuit een groter geheel, vanuit een centrum dat ons overstijgt.

En zo komen we dan bij het tweede spirituele proces dat Apostel onderscheidt: een zich richten op de basisdoelen, de ultieme doelen in dienst waarvan men het eigen leven stelt. Door een vaste dagelijkse praktijk van zich

bewust plaatsen tegenover het grootste geheel waartoe men denkt te behoren en door de decentratie die daarmee gepaard gaat, verdwijnt de focus op het belang van eigen persoon, eigen volk, eigen cultuur, eigen taak. Die belangen worden opgenomen in een meer omvattende zorg voor de hele werkelijkheid. Het volgende citaat van de Noorse filosoof Arne Naess zou een voorbeeld kunnen zijn van het soort decentratie waar Apostel het over heeft:

I like to sit at the living room window of my isolated mountain hut, Tvergastein, which offers an eagle's eye view of the very Norwegian scenery of the Hardangervidda Plateau. It is easy to let my thoughts soar far away. Here, there are no distractions like radio and TV, no sounds except the wind. ... Up here it is difficult not to think big. Polemics and gossip become impossible. ... I find it difficult to understand how Nietzsche could manage to write pettifogging letters among the high mountains. ... At Tvergastein, I find serenity within me ... That kind of serenity does not prevent the wind from blowing strongly in my life. But it is an inner consolidation and presence that means that in every kind of situation one can feel like a complete human being. I feel that kind of serenity only in the way of life here at Tvergastein. Nature seems to help us to find that kind of calm. Some seek the mountains, others the sea, and still others the forest.¹⁵

Een dergelijk ruimer perspectief, aandacht voor de werkelijkheid als geheel, leidt volgens Apostel tot een ervaring van innerlijke vrijheid. Empathie en emancipatie treden op en doodsangst wordt minder. Dit geeft aan de totale werkelijkheid en aan het eigen leven een in de kern positieve waarde. De zinvraag krijgt geen antwoord, maar wordt niet meer gesteld. Spiritualiteit redt niet van lijden, pijn, nederlaag of vernietiging. Ze bevrijdt alleen van de innerlijke wanhoop die

daarmee gepaard gaat, omdat ze de werkelijkheid doet aanvaarden zoals ze is omdat ze is. Spiritualiteit inspireert en geeft steun en ze leidt tot een meer omvattende zorg voor de hele werkelijkheid, maar – en dat ben ik zeer met Apostel eens – ze fundeert geen ethiek noch antwoorden op zingevingsvragen. Voor de primaire of laatste doelen waarmee men zich verbindt, betekent dit dat ze ruimer en omvattender en minder egocentrisch worden. Welke specifieke doelen dat dan moeten zijn, daar geeft de spirituele ervaring geen uitsluitsel over. Ethische waarden, doelen, regels en deugden en ook zingevingspatronen kunnen niet anders dan met rationele en profane argumenten en overwegingen worden verdedigd en verantwoord. Een spirituele weg, een vorm van levenskunst, houdt de moed erin bij het realiseren van levensdoelen.

Spiritualiteit heeft volgens Apostel – en ook volgens Alphons van Dijk – gevaren en verleidingen.¹⁶ Wie bijvoorbeeld leert mediteren bij een meester, loopt het gevaar hem of haar na te bootsen en zo door de overgave aan één mens het contact te verliezen met de overstijgende werkelijkheid. Wie zelf in min of meer grote mate als geestelijk leidsman of -vrouw optreedt, loopt het gevaar zijn binding aan zijn ik, die hij overwonnen had, weer te versterken. En er zijn meer gevaren. Spiritualiteit kan magie en machtsuitoefening worden. Spiritualiteit kan misbruikt worden om kennis en voorrechten te reserveren voor een ingewijde elite. De geschiedenis leert ook steeds opnieuw, dat spirituele groepen de tendens vertonen tot groepen te verworden met een autoritaire hiërarchische structuur.¹⁷

Mijn voorlopige conclusie luidt: spiritualiteit is een min of meer vast, herhaald patroon van bezinningsactiviteiten of -rituelen dat ervoor zorgt dat onze belangrijkste overtuigingen, waarden en doelen – belangrijk in het licht van het grootste geheel waarmee we ons verbonden voelen – niet door de af-

leiding en hectiek van het alledaagse leven ongemerkt uit het zicht verdwijnen.

In het voorgaande geef ik aan wat ik bedoel als ik het heb over spiritualiteit. Maar wellicht wordt dat nog duidelijker als ik wat minder formeel en wat inhoudelijker en persoonlijker word. Ik zal nu heel beknopt aangeven waar ik aan denk bij humanistische spiritualiteit en op welke manier spiritualiteit een rol speelt in mijn eigen leven. Welnu, als spiritualiteit voorkomt dat we in alle drukte 'vergeten' waar het in ons leven werkelijk om gaat, dan vooronderstelt dat, dat we een visie hebben over waar het in ons leven echt om draait. Ik interpreteer humanisme als een dergelijk kader, een kader waarbinnen mensen hun leven als zinvol kunnen ervaren. Wanneer wordt een leven als zinvol ervaren? Naar mijn idee is dat het geval als zeven zinbehoeften in voldoende mate vervuld zijn. Die zinbehoeften zijn de behoefte aan: (1) een of meer (uiterlijke of innerlijke) doelen (*purpose*) tegenover doeleloosheid, richtingloosheid, vrijblijvendheid (2) beheersing (*control*) in contrast met de ervaring dat je leven je overkomt en dat je er weinig of niets over te zeggen hebt, (3) eigenwaarde (*self-worth*), (4) morele waarde (*moral worth, moral justification*) tegenover egoïsme en onverantwoordelijkheid, (5) verbondenheid met anderen en/of met een groter, het zelf overstijgend, waardevol geheel (*connectedness*), (6) begrijpelijkheid (*coherence, comprehensibility*) tegenover chaos en gefragmenteerdheid, en (7) spanning (*excitement*) tegenover alledaagse sleur en verveling waarin niets je verwondert of waarin er niets op het spel staat. Deze behoeften vullen elkaar aan, maar sommige ervan overlappen elkaar ook en leggen vooral andere accenten.¹⁸ Het zal duidelijk zijn, dat een spirituele praktijk die ervoor zorgt dat we niet kwijt raken waar het in ons leven uiteindelijk om draait, er ook toe bijdraagt dat (de meeste van) deze zinbehoeften vervuld worden.

Alle levensbeschouwingen kunnen geïnterpreteerd worden als zingevingskaders, maar wat is dan het kenmerkende van een humanistisch zingevingskader? Mijn jarenlange studie van de geschiedenis van het humanisme heeft ertoe geleid, dat ik een humanistisch zingevingskader bepaald acht door vier hoofdkenmerken.¹⁹ Een ervan is de kennistheoretische overtuiging dat iedere levensbeschouwelijke positie, ook een godsdienstige, aan een context gebonden mensenwerk is en blijft. Een tweede kenmerk van humanisme is het morele uitgangspunt dat alle mensen als burgers elkaar als gelijken horen te beschouwen en te behandelen, dat aan alle mensen menselijke waardigheid toekomt. Ten derde wordt humanisme bepaald door de morele opvatting dat mensen hun vrijheid horen te benutten om zichzelf te vormen (*Bildung*) en om hun leven bewust vorm en inhoud te geven, tot op zekere hoogte als intern samenhangend geheel en in samenhang met het grotere, het grootste geheel. Mensen horen zichzelf doelen te stellen en er ernstig naar te streven. Mensen horen hun persoonlijke capaciteiten en talenten te ontplooiën. Een vierde kenmerk van humanisme, ten slotte, is het morele uitgangspunt dat het hoogste doel van het handelen van mensen als individuen hoort te zijn de liefde voor specifieke, kwetsbare, unieke en voor hen onvervangbare andere personen. Dit laatste kenmerk komt voort uit historische ervaringen met egocentrisch individualisme, scientistisch utopisme (bijvoorbeeld het op een abstracte nieuwe mens en ideale samenleving mikkende stalinisme) en technocratie (waarin een al te smal opgevatte economische groei vaak belangrijker wordt geacht dan het lot van concrete mensen). Deze karakteristiek van het humanisme geeft humanistische spiritualiteit direct al een bepaalde inhoud. De eerste twee genoemde kenmerken werpen bijvoorbeeld, als het goed is, een dam op tegen te ver gaande verheerlijking en slaafse navolging²⁰ van spirituele leermeesters/leermeesteressen. Ik heb hier niet de ruimte om

humanistische spiritualiteit in al zijn aspecten te bespreken (als ik dat al zou kunnen). Ik zal echter op twee punten laten zien hoe een humanistische spiritualiteit doorwerkt in mijn eigen persoonlijk leven. Met de vier kenmerken van humanisme die ik hiervoor kort heb aangeduid, heb ik al heel wat gezegd over waar het in het leven, ook mijn leven, om draait. Ik heb heel bewust geprobeerd een inhoudelijke humanistische visie te schetsen die zo veel mogelijk recht doet aan de lange en meerduidige geschiedenis van het humanisme, die door zo veel mogelijk humanisten herkend kan worden als een verwoording van de kern van hun levensbeschouwing, en die tegelijk in 2017 niet ten onder gaat in nietszeggendheid.

Met de twee punten die ik nu ga bespreken heb ik niet meteen de pretentie iets over humanisme in het algemeen te verwoorden. Ik zal er iets mee zeggen over mijn eigen persoonlijke humanisme, waarbij ik natuurlijk hoop dat veel mensen iets in mijn overwegingen herkennen.

Als een humanist zich bewust plaatst in het grootste geheel waartoe hij of zij denkt te behoren, dan is het tweede hierboven genoemde kenmerk van humanisme – alle mensen hebben menselijke waardigheid – uiteraard van belang. Je beschouwt jezelf dan niet alleen als verbonden met je gezin, familie, dorp, stad of streek, maar als verbonden met alle mensen. Maar is dat het grootste geheel? Ik heb altijd al van dieren, mooie landschappen en de natuur gehouden, maar toen ik in het jaar 2000 het prachtige multidisciplinaire boek *Mother Nature. A History of Mothers, Infants, and Natural Selection* (1999) van biologe Sarah Blaffer Hrdy las, raakte ik ook intellectueel ten diepste overtuigd van de evolutionaire verbondenheid van mensen met de andere levende wezens. Deze verbondenheid is niet alleen een historische wetenswaardigheid, maar ook nog steeds aanwezig in ons

... de verbondenheid
tussen alle mensen
is een definiërend
kenmerk van
humanisme, ...

genetische materiaal. De evolutie van het leven op aarde is bijzonder conservatief. Als een genetische mutatie voordelig is gebleken in een levend organisme, dan blijft ze meestal op een of andere manier bewaard in daaruit voortgekomen latere organismen.

Of zoals Ursula Goodenough schrijft:

All the creatures on the planet today share a huge number of genetic ideas. Most of my genes are like most gorilla genes, but they're also like many of the genes in a mushroom. I have more genes than a mushroom, to be sure, and some critical genes are certainly different, but the important piece to take in here is our deep interrelatedness, our deep genetic homology, with the rest of the living world.²¹

En toen ik, ook rond 2000, het boek *Earth Odyssey. Around the World in Search of Our Environmental Future* (1999) las van de journalist Mark Hertsgaard, werd ik me – nog meer dan ik al was – bewust van de vele manieren waarop het lot van de mensheid en andere levende wezens afhangt van de staat van de planeet aarde als onze bestaansvoorwaarde en leefomgeving. Kortom: de verbondenheid tussen alle mensen is een definiërend kenmerk van humanisme, maar wat mij betreft wordt het hoog tijd voor humanisten om in te zien dat de mensheid (en haar geschiedenis en cultuur) niet het grootste geheel is waartoe wij behoren, en om daar praktische consequenties uit te trekken. Andere dieren – allemaal historisch met ons verwant, sommige dichter bij, andere in meer verwijderd verband – proberen net als wij zo goed mogelijk te (over)leven, en het lot van mensen is niet los te zien van onze natuurlijke omgeving en de kwaliteit van bodem, flora en fauna, klimaat, ozonlaag, lucht, water, voedsel, enzovoorts. We moeten daar behoedzaam mee omgaan. Zo weinig mogelijk met het vliegtuig reizen, biologisch voedsel kopen, (half)vegetariër worden, acties

steunen voor het behoud van het regenwoud zijn dan voorbeelden van keuzes die zich aandienen.

Mijn tweede opmerking betreft de humanistische idee dat mensen zich horen te ontplooien en bewust zouden moeten proberen van hun leven iets moois te maken. Voor mij is het renaissance-idee van de veel- of alzijdig ontplooiende mens (de *uomo universale*) nog steeds een belangrijk richtsnoer. Het is echter onmogelijk om alle kansen en mogelijkheden die voor mensen open liggen te benutten. Dat geldt niet alleen in de 21ste eeuw. Dat was al zo in de tijd van Aristoteles en Leonardo da Vinci. Door aandacht, tijd, geld en energie te investeren in een bepaalde richting, en dat is onvermijdelijk, sluit je andere opties af. Het is echter wel mogelijk om de vier hoofddimensionen die een menselijk leven idealiter heeft, bewust voor ogen te houden en te proberen die alle vier tot hun recht te laten komen. Ik doel hier op de dimensionen van leren, zorgen, werken en genieten. Ik denk al heel lang, dat het wijs is om zo veel mogelijk een goede balans te handhaven tussen deze vier dimensionen. Zo ben ik er altijd op bedacht geweest, dat mijn betaalde werk mijn leven niet volledig beheerste en al het andere wegdrookte. Toen ik ongeveer 25 was (rond 1976), heb ik heel bewust besloten dat ik geen fulltime baan wilde, maar een baan van drie dagen. Ik wilde naast mijn betaalde werk ook tijd hebben voor andere dingen die ik belangrijk vond, zoals het zorgen voor eventuele kinderen, het actief zijn in politieke en maatschappelijke organisaties als de PvdA, Humanistisch Verbond en Hivos, en leuke hobby's als volleybal spelen en muziek maken en luisteren. Ik begrijp goed dat het belangrijk is dat alle volwassenen (uitdrukkelijk ook vrouwen) tot op zekere hoogte financieel onafhankelijk zijn en daarom bijvoorbeeld in principe allemaal minstens 24 uur werken. Ik vond en vind het echter niet goed om jezelf volledig over te leveren aan een betaalde baan. Dat Nederland kampioen parttime werken is, heb ik altijd geweldig ge-

vonden en niet iets om met overheidsbeleid te bestrijden. Toen ik in de jaren 1985-1995 drie dagen voor mijn kinderen zorgde, genoot ik daar meer van omdat ik daarnaast ook een aantal dagen werkte. En omgekeerd was mijn werk ook leuker en minder belastend, omdat ik daarnaast ook dagen thuis met mijn kinderen had. Vanaf 1989 kreeg ik als universitair hoofddocent en als hoogleraar aan de Universiteit voor Humanistiek (UvH) zoveel verantwoordelijkheden, dat het beslist onmogelijk werd om alles wat in mijn baan van me gevraagd werd (en wat ik van mezelf vroeg) in drie dagen goed te doen. Ik heb toen eerst gekozen voor een baan van vier dagen en in 2003 zelfs voor een voltijds baan van officieel vijf dagen. In de praktijk was het vaak zestig uur per week. Om te voorkomen dat mijn werk alles volledig ging overheersen, moest ik maatregelen nemen. Politieke en maatschappelijke activiteiten naast mijn baan waren praktisch onmogelijk geworden en mijn meer persoonlijke leven kwam zwaar onder druk te staan. Ik sprak met mijn echtgenote af dat ik weliswaar vaak 's avonds en in het weekend thuis zou moeten werken, maar dat ik in het weekend in gezinsverband zou fietsen, wandelen en vrienden en familie bezoeken en ontvangen. En ik besloot dat ik een paar hobby's systematischer zou gaan beoefenen: traditionele Ierse volksmuziek spelen op tin whistle, dagvlinders fotograferen in de natuur, korte verhalen lezen. Het was heel moeilijk om deze goede voornemens in de praktijk te blijven brengen. De werkdruk in mijn baan bleek telkens weer hoger dan ik gedacht had. Tin whistle spelen moest ik opgeven en zelfs korte verhalen lezen werd vooral iets voor de vakanties. Alleen wandelen en fietsen met mijn vrouw wist ik vol te houden naast fotograferen en het bezoeken van familie (vooral mijn oude moeder) en vrienden (toch nog te weinig). De rest werd iets voor na mijn pensioen. Eind 2011 zei ik een keer tegen mijn echtgenote dat ik het leuk zou vinden om na mijn pensioen ook zelf een hond te hebben. Zij antwoordde dat, als ik mijn pensioen wilde halen, ik nu een

hond moest nemen. Ik realiseerde me dat ze gelijk had en vanaf begin 2013 ben ik de gelukkige eigenaar van Lewis, een enthousiaste Cairn Terriër. Door Lewis werd en word ik gedwongen regelmatig buiten te gaan wandelen, of ik nu zin heb of niet, en ook als ik denk geen tijd te hebben. Nu ik inmiddels met pensioen ben, hoop ik weer meer romans en verhalen te gaan lezen en politiek en maatschappelijk weer actiever te worden. In zekere zin is mijn situatie nu omgekeerd. Vóór mijn pensioen moest ik bewust proberen voldoende te zorgen en te genieten, nu moet ik bewust proberen voldoende te (blijven) leren en (als vrijwilliger) werken. Of is maatschappelijk nuttig vrijwilligerswerk meer zorgen dan werken?²²

Wat heeft dit nu met spiritualiteit te maken, zullen sommigen misschien denken. Spiritualiteit gaat om het plaatsen van je leven in het grootste geheel en om bezinning op waar je (je in) je leven vooral voor wilt inzetten. Daarvoor is allereerst nodig dat je je leven als geheel beziet en dat doe je in hoge mate als je de verhouding tussen leren, werken, zorgen en genieten bewust gestalte geeft. Maar spiritualiteit betreft natuurlijk niet alleen de verhouding tussen die activiteiten, maar ook hoe ik elk daarvan invul. In mijn werk als docent, onderzoeker en bestuurder heb ik bijvoorbeeld geprobeerd niet alleen te behartigen wat min of meer toevallig op de universiteit op mijn bord kwam, maar altijd geprobeerd daar zo mee om te gaan dat ik ook in groter verband een positieve bijdrage leverde. Een bijdrage aan de ontwikkeling van studenten, van de organisatie en van de samenleving, een bijdrage die ik ethisch, maatschappelijk en politiek verantwoord kon. Zo gaf ik rond 1980 lessen ethiek aan het Humanistisch Opleidings Instituut, maar vond ik dat ik dat alleen verantwoord kon doen wanneer ik me tegelijk in het Humanistisch Verbond inzette voor een stellingname tegen de plaatsing van kernwapens (kruisraketten) in Nederland, en in Hivos-verband voor een zo goed mogelijke ontwikkelingsamenwerking.²³ En ik herin-

ner me als de dag van gisteren dat ik op 19 maart 2003 op de UvH in een onderwijsonderdeel over humanisme college heb gegeven over wat volgens Thomas van Aquino en Michael Walzer de criteria zijn voor een rechtvaardige oorlog en of aan die criteria voldaan zou zijn als de Verenigde Staten het Irak van Saddam Hoessein zou aanvallen. De volgende ochtend bleek die aanval 's nachts begonnen te zijn. Ook mijn onderzoek naar goed ouder worden sinds 2003 en mijn bestuurlijke activiteiten heb ik altijd in een breed ethisch perspectief proberen te verrichten.

Maar nogmaals, wat heeft dit met spiritualiteit te maken? Ik heb spiritualiteit gedefinieerd als een min of meer vast, herhaald patroon van bezinningsactiviteiten of -rituelen dat ervoor zorgt dat onze belangrijkste overtuigingen, waarden en doelen – belangrijk in het licht van het grootste geheel waarmee we ons verbonden voelen – niet door de afleiding en hectiek van het alledaagse leven ongemerkt uit het zicht verdwijnen. Koo van der Wal zegt het zo: spiritualiteit is 'leven uit een ideële inspiratie, uit een levensconcept dat men zich innerlijk eigen gemaakt heeft en nu in de vorm van een bepaalde levenshouding praktiseert.'²⁴ Ik heb in het voorgaande belangrijke componenten van mijn ideële inspiratie geschetst, componenten die mijn leven en ultieme doelen plaatsen in het grootste geheel waarmee ik me verbonden voel. Maar spiritualiteit betreft ook een levenshouding en een geregelde praktijk, een patroon van activiteiten of rituelen. De levenshouding wordt uiteraard mede bepaald door de inhoudelijke visie, maar ik vraag me wel eens af of iemands levenshouding niet ook te maken heeft met zijn of haar aard en persoonlijkheid. Zo ben ik zelf van nature nogal langzaam, secundair reagerend en beschouwelijk aangelegd. Ik kan me voorstellen, dat iemand die heel snel en primair reageert op wat hij of zij meemaakt, een ander soort spiritualiteit nodig heeft dan ik. Verder denk ik dat levenshouding ook verband houdt met structurele

levensvoorwaarden die in denken en spreken over spiritualiteit vaak over het hoofd worden gezien. Bij structurele levensvoorwaarden denk ik aan zaken als: fulltime of parttime betaald werken, de hoogte van de hypotheek voor een eventueel woonhuis, reizen met auto of openbaar vervoer, wonen in de stad of op het platteland. Ik vermoed dat kiezen voor werken in deeltijd, voor een niet al te hoge hypotheek, voor reizen met het openbaar vervoer, voor wonen op het platteland en voor een hond, allemaal zaken zijn die belangrijke invloed hebben (gehad) op mijn levenshouding, levenspatroon, levensritme. Welke keuzes men ook maakt betreffende dit soort levensvoorwaarden, het bewust omgaan ermee lijkt me onderdeel van een spirituele levenshouding.

Spiritualiteit gaat soms ook gepaard met heel bijzondere 'mystieke' ervaringen waarin men zich verbonden voelt met het grootste geheel, en dat geheel, zoals het is, intuïtief als mooi en goed leert kennen. Een aantal van dat soort ervaringen zijn mij ook overkomen. Toch lijkt mij dat niet de kern van spiritualiteit en neig ik sterk naar de opvatting van Apostel dat spiritualiteit altijd (mede) een praktijk is. Het lijkt me het vruchtbaarste om alleen van spiritualiteit te spreken als iemand een dagelijks (of op zijn minst geregeld) patroon volgt van bezinningsactiviteiten of -rituelen. Is in mijn leven nu een zodanig patroon van bezinningsactiviteiten of -rituelen aan te wijzen, dat het zin heeft om te zeggen dat ik tegen de achtergrond van de hiervoor geschetste visie humanistische spiritualiteit beoefen? Als dat het geval is, dan bestaat dat patroon uit activiteiten als vlinders fotograferen in de natuur, met de hond(en) wandelen, tin whistle spelen, en het lezen van korte verhalen, romans en biografieën. Ik zal mijn vlinders fotograferen als voorbeeld uitwerken, maar bedenk daarbij wel dat het slechts een deel is van mijn voortdurend herhaalde bezinningsactiviteiten. Verderop zal ik nog in algemenere zin ingaan op het lezen van

romans en verhalen als een spirituele bezinningspraktijk.

Al vanaf 1992 vind ik het prachtig om in mooie natuurgebieden dagvlinders te fotograferen. En dat doe ik elk jaar verschillende keren. Van tevoren zoek ik een natuurgebied uit waarin normaal gesproken in de betreffende maand en als het boven de twintig graden is, vlinders voorkomen die ik eerder nog niet of weinig heb gezien. Ik zoek dan een wandeling uit in dat gebied waardoor ik de meeste kans heb om vlinders tegen te komen. Het gaat daarbij vooral om de soort vegetatie en afwisseling daarin. Dit bedenk ik allemaal van tevoren, maar als het zo ver is, wandel ik een hele dag door het gebied, geef mijn ogen goed de kost en wacht af wat ik zie. Als ik interessante vlinders zie, en dat is soms uren niet het geval, probeer ik ze mooi op de foto te krijgen. Dat vergt vaak weer uren achter ze aan lopen en heel veel geduld. Een geslaagde foto is er voor mij een waarbij de vlinder er goed en scherp op staat en waarbij de achtergrond de foto van de vlinder versterkt. Dat laatste betekent minstens dat de achtergrond zo rustig en/of onscherp is dat die niet van de vlinder afleidt. In het ideale geval krijg ik mooie kleurencombinaties met bladeren, bloemen en stenen. Ik vind vlinders mooi, maar ik heb gemerkt dat ik ook vlinders mooi vind waar anderen niets aan vinden. Het komt omdat ik de grote variatie meer en meer ben gaan bewonderen en geleerd heb kleine verschillen te zien. Wat mij belangrijk lijkt, is dat de spirituele functie van een dergelijke 'vlinderdag' er voor mij niet van afhangt of ik erin geslaagd ben mooie foto's te maken (al lukt dat meestal wel). Door een hele dag rond te zwerven in vaak mooie landschappen en goed rond te kijken, knap ik helemaal op. Ik voel me onderdeel van iets ontzagwekkends en wonderbaarlijks. Mijn kennis van evolutieleer en lepidopterologie (vlinderwetenschap) maakt het wonder eerder groter dan kleiner. En ik zie vaak verrassende dingen waar ik helemaal niet op gerekend heb.

Libellen, bloemen, vogels. Eens ging ik zo op in het kijken naar vlinders, dat ik helemaal niet in de gaten had dat letterlijk op een paar meter afstand van mij zes grote edelherten stonden te kijken wat ik aan het doen was. Een andere keer zag ik een slang langs een boom omhoog kruipen en plotseling drong tot me door dat ze op weg was naar een nest met jonge vogeltjes erin. Het is niet allemaal leuk wat ik zie. Ik zie ook vlinders verstrikt in spinnenwebben. Maar zo'n dag blijft bijzonder verkwikkend en geestverruimend. Hij heeft een vergelijkbaar effect op me als het verblijf van Arne Naess in zijn berghut. Zie het eerder aangehaalde citaat. Ik moet eraan toevoegen, dat het effect van zo'n dag opnieuw optreedt als ik later thuis de foto's bewerk die ik toen gemaakt heb. Ik ben dan weer helemaal waar ik toen was. Ik laat het hierbij. Ik hoop dat duidelijk genoeg is wat ik met spiritualiteit bedoel.

Wat nu valt er te zeggen over de spirituele dimensies van goed ouder worden? Daar is enige wetenschappelijke aandacht voor, maar niet heel veel. In de internationale gerontologie van de laatste twintig jaar is 'successful aging' de dominante uitdrukking voor goed ouder worden.²⁵ Succesvol ouder worden werd door Rowe & Kahn gedefinieerd als (1) het klein houden van de kans op ziekte en ziektegerelateerde beperkingen, (2) het optimaliseren van lichamelijk en cognitief functioneren en (3) actief betrokken blijven bij het leven. Op dit concept van succesvol ouder worden, en de nog smallere manier waarop het vaak in studies gebruikt wordt, is veel kritiek gekomen. Het wordt wel gezien als eerder een model van een verlengde middelbare leeftijd dan van de ervaring van mensen die echt oud worden.²⁶ Recent heeft een groep onderzoekers van de Vrije Universiteit Amsterdam onder leiding van Martijn Huisman geprobeerd een groot deel van die kritiek te ondervangen

en voorgesteld om de definitie van succesvol ouder worden te verbreden en te verbeteren. Onder meer door de vele mensen bij wie objectief een chronische ziekte is vastgesteld niet uit te sluiten van succes bij het ouder worden.²⁷

Zijn er ook mensen geweest die voorgesteld hebben om de definitie van 'succesvol ouder worden' uit te breiden met een spiritueel aspect? Jazeker! In 2002 is er door Crowther, Achenbaum en andere auteurs uit de VS al een voorstel gedaan om het model van 'successful aging' aan te vullen met de volgens hen belangrijke vergeten factor 'positive spirituality'.²⁸ Ze spreken – kort na de aanslagen op de Twin Towers in New York – over positieve spiritualiteit, omdat ze afstand willen nemen van een spiritualiteit die leidt tot bijvoorbeeld terroristische aanslagen. 'Positive spirituality' betreft volgens hen geloofsovertuigingen en waarden en combineert aspecten van georganiseerde godsdienst en ongebonden spiritualiteit die positieve effecten hebben op de gezondheid van ouderen. Die aspecten en positieve effecten zijn er, maar toch vind ik dit een teleurstellend zwakgebod. Als spiritualiteit alleen maar belangrijk is omdat ze bijdraagt aan gezondheid, dan hoeft ze niet als apart onderdeel toegevoegd te worden aan de definitie van succesvol ouder worden. Want gezondheid zit daar al in. Het lijkt er echter op, en Carol Ryff heeft me dat bevestigd, dat zaken als spiritualiteit en het leven als zinvol ervaren in de VS alleen aandacht en onderzoekbeurzen waard worden geacht, als je kunt aantonen dat ze tot een betere gezondheid leiden. En gezondheid dan tamelijk smal opgevat.²⁹ Ik hoop dat dit in Nederland minder het geval is. Naar mijn oordeel is het leven als zinvol ervaren, reflecteren op je leven als geheel, je leven mede in dienst stellen vanultieme, ethisch verantwoorde doelen en dat vasthouden, uiterst belangrijk, ook los van of

Wat nu valt er te zeggen over de spirituele dimensies van goed ouder worden?

het bijdraagt tot gezondheid of geluk of nog iets anders.³⁰

Ik moet me hier beperken en ik doe dat op twee manieren. Ten eerste beperk ik me verder tot de eind 2016 verschenen bundel *Spiritual Dimensions of Ageing*, onder redactie van Malcolm Johnson en Joanna Walker.³¹ In deze collectie is van veel van de belangrijkste auteurs op dit gebied een hoofdstuk opgenomen. De tweede manier waarop ik me nu beperk is in de manier waarop ik dit boek behandel. Ik kan onmogelijk alle zeventien hoofdstukken langs gaan en ga alleen in op enkele punten die er voor mij uitspringen.

Allereerst moet gezegd worden, dat de redacteurs de auteurs van de verschillende hoofdstukken de vrije hand hebben gelaten in wat ze onder spiritualiteit verstaan. Zo geven de Amerikaanse gerontoloog Robert Atchley en de Australische theologe Elizabeth MacKinlay in de twee eerste hoofdstukken al meteen zeer uiteenlopende visies op spiritualiteit. Atchley stelt (op de manier zoals Duintjer dat ook doet) dat essentieel voor spiritualiteit is het vermogen om 'pure being', het zuivere zijn, het zijn zelf, te ervaren.³² Het gaat om een intens besef van aanwezigheid, niet bezoedeld door begrippen, taal, denkkaders en andere cultuurelementen. Ik geloof zelf niet in ervaring vrij van enige culturele bezoedeling, maar in elk geval heeft MacKinlay het helemaal niet over het ervaren van het zuivere zijn los van cultuur.³³ Haar visie op spiritualiteit stelt zingeving zo centraal dat het ongeveer hetzelfde wordt. Dat geldt niet alleen voor haar, ook Susan McFadden en Albert Jewell (andere vooraanstaande auteurs in het land van spiritualiteit en ouder worden) presenteren spiritualiteit in termen van zingeving.³⁴ MacKinlay presenteert een universeel menselijk model van zes spirituele taken bij het ouder worden. Deze zes taken zijn: ten 1ste het vaststellen van wat de centrale, diepste of ultieme zin van of in het eigen leven is; meestal blijkt die zin in de sfeer van persoonlijke relaties te liggen en praktisch nooit

in de sfeer van werk; de 2de spirituele taak is het antwoorden daarop met cultureel bepaalde symbolen en rituelen; ten 3de een op het eigen zelf gerichte, zelfgenoegzame houding veranderen in een zelf-overstijgende, kwetsbare houding; ten 4de het vinden van de uiteindelijk, laatste zin van het leven, als men in het besef van eindigheid het eigen levensverhaal als geheel overdenkt; ten 5de het vinden en onderhouden van persoonlijke relaties en voorkomen van isolement, wat voor zingeving van ouderen een cruciaal punt is met het overlijden van steeds meer familieleden en vrienden; en de 6de, een overkoepelende, spirituele taak: het vinden en vasthouden van hoop bij het ouder worden door zin te ervaren, bevredigende relaties te onderhouden en zelf-transcendentie te ontwikkelen. Als ik denk aan mijn eigen opvatting over wat een zinvol leven is,³⁵ dan komt het erop neer dat MacKinlay daarin de nadruk legt op verbondenheid, morele waarde en coherentie of begrijpelijke samenhang en dat ze bovendien aandacht vraagt voor het belang van hoop en symbolen en rituelen. MacKinlay stelt dat de zes spirituele taken gemeenschappelijk zijn voor het proces dat alle ouderen meemaken, ongeacht levensbeschouwing en cultuur. Maar ze benadrukt ook dat deze taken nooit worden uitgevoerd in deze abstracte algemene vorm. Mensen leven in culturen en levensbeschouwelijke groepen en dan krijgen de zes spirituele taken een specifieke vorm en inhoudelijke invulling. Haar universele model van spirituele taken en het proces van ouder worden wordt door haar gespecificeerd en uitgewerkt voor christenen. Zo zou het volgens haar ook uitgewerkt kunnen worden voor wat ze 'secular spirituality' noemt.

Daarmee kom ik op een ander punt. *Spiritual Dimensions of Ageing* is een boek dat grotendeels handelt over de spiritualiteit van christenen. Slechts enkele van de zestien auteurs wijden een paar woorden aan niet-godsdienstige spiritualiteit. Niemand werkt expliciet een humanistische of atheïstische spiritualiteit voor het ouder worden uit. Paul

Higgs is zelfs van mening dat godsdienst met een ouderwets-transcendente theologie en collectieve rituelen pastoraal meer te bieden heeft aan ouderen in de zogenaamde 'fourth age'.³⁶ Dat zijn dus ouderen die zeer kwetsbaar en afhankelijk zijn en vaak ook zozeer tekenen van dementie vertonen dat een sterk individuele en ongebonden spiritualiteit voor hen buiten bereik ligt. Peter Coleman sluit zich daarbij aan in de bespreking van de resultaten van zijn vergelijkend onderzoek in Engeland en Roemenië/Bulgarije naar de houding van 75+ers ten opzichte van rituelen. Wel moet gezegd worden, dat Coleman samen met Peter J. Wilkinson in een eerder artikel verslag heeft gedaan van onderzoek onder 60+ers waarin paarsgewijs vijf overtuigde joden en christenen werden vergeleken met vijf overtuigde atheïsten. Elk paar van een godgelovige en een atheïst had eenzelfde probleem of verlies te verwerken, bijvoorbeeld het verlies van de partner of het ternauwernood overleven van darmkanker.³⁷ Voor deze ouderen in hun zogenaamde 'third age' bleek dat de atheïsten even goed het hoofd konden bieden aan hun problemen als de godsdienstige personen met wie ze vergeleken werden. Ook atheïstisch en agnostisch humanisme kunnen voor mensen de vier functies vervullen die Richard Dawkins toeschrijft aan traditionele religies: steun, verklaring, troost en inspiratie. Wetenschap, kunst en de universaliteit van de *condition humaine* spelen volgens Wilkinson & Coleman in het humanisme daarbij een belangrijke rol. Ze spreken het vermoeden uit dat bij het omgaan met ernstige probleemsituaties niet zozeer de inhoud van een geloofsovertuiging van belang is, maar veel meer de kracht van de overtuiging. Of men eerdere twijfels heeft overwonnen en tegenwerpingen doordacht.

Filosof Harry Moody bespreekt in zijn hoofdstuk het belang van dromen als aanwijzingen vanuit het onbewuste voor hoe we kunnen leren zelf ons leven richting te geven.³⁸ Hij vindt 'dreamwork', het cultive-

ren en vertalen van dromen, duidelijk heel belangrijk. Het is volgens hem een serieus te nemen bezinningsactiviteit. Ik doe niet zo veel met dromen, maar ik heb er ook niets op tegen als mensen hun eigen dromen gebruiken als aanjagers voor reflectie en ze een regulier onderdeel maken van hun spirituele praktijk. Ik ben wel geneigd argwanend te zijn als deskundige droomwerkers (priesters, psychologen, enzovoorts) gaan vertellen hoe de dromen van anderen geïnterpreteerd moeten worden. Te meer omdat de inhoud van dromen gerelateerd zal zijn aan referentiekaders van de dromer. Met Jan Hein Mooren en Marja Moors denk ik dat de dromer zelf altijd het laatste woord hoort te hebben over de juistheid van een droominterpretatie.³⁹

Het hoofdstuk van historicus Andrew Achenbaum handelt over de fabels van Aesopus als spirituele toetssteen voor goed ouder worden.⁴⁰ Hier speelt iets vergelijkbaars als bij dromen. Fabels, poëzie, romans, toneelstukken gelden als fictie. Het lijkt me een interessante maar ook ingewikkelde vraag hoe de fictionaliteit van dromen zich verhoudt tot de fictionaliteit van bijvoorbeeld romans. Met Achenbaum ben ik van mening dat het lezen (en met anderen bespreken) van literaire werken zich heel goed laat integreren in iemands spirituele praktijk. Romans, korte verhalen en ook films laten zich heel goed gebruiken in spirituele oefeningen, met name omdat ze ons niet alleen intellectueel aanspreken maar ook zintuiglijk en emotioneel. De rol van deskundigen vind ik bij romans anders dan bij dromen. Bij dromen beslist de dromer uiteindelijk altijd zelf over de juistheid van een interpretatie. Bij romans en films beslist niet elke individuele lezer of kijker dat. Lezers kunnen een roman aantoonbaar verkeerd interpreteren, omdat een interpretatie aan de vastliggende tekst kan worden getoetst. Goede recensenten en literaire critici kunnen belangwekkende nieuwe perspectieven toevoegen aan de interpretatie door 'gewone' lezers.⁴¹ Iets dergelijks geldt voor gesprekken tussen gewone lezers onderling, bijvoorbeeld

in leesclubs. Lezers kunnen elkaars interpretaties aanvullen en corrigeren. Dit alles neemt natuurlijk niet weg, dat ook hier, net als bij dromen, elke lezer zelf beslist of en hoe een boek invloed heeft op zijn of haar praktijk van leven. Achenbaum merkt nog op dat als ze als spirituele hulpbron worden gelezen of bekeken, literaire werken en films wel met zorg moeten worden gekozen.⁴² Naast de fabels van Aesopus hoort voor hem blijkbaar ook het bijbelboek Job tot de belangrijke spirituele bronnen. Achenbaum publiceerde eerder, in 1991, een artikel over Job en het bereiken van wijsheid.⁴³ De vrijdenker en humanist Piet Spigt publiceerde in 1965 ook een interessant artikel over het boek Job en pogingen om met het 'niet verdiende' menselijke leed in het reine te komen. Hij toonde daarmee aan, voor wie dat nog nodig heeft, dat vrijdenkers en humanisten vrijelijk kunnen kiezen uit de hele wereldliteratuur zonder zich bij voorbaat te hoeven bekommeren om levensbeschouwelijke scheidslijnen.⁴⁴ Alle literatuur is per slot van rekening menselijk cultuurproduct en kan als zodanig worden gelezen en beoordeeld.⁴⁵

De bundel van Johnson & Walker bevat nog veel meer lezenswaardigs, maar ik zal nog slechts een punt bespreken, een punt dat door het hele boek heen voortdurend terugkomt. Het gaat om de gedachte dat mensen met en door het ouder worden spiritueler worden. Atchley maakt in zijn hoofdstuk en in een artikel uit 2011 een aantal opmerkingen in deze richting⁴⁶ Met Lars Tornstam en diens gerotranscendentietheorie stelt hij bijvoorbeeld dat mensen vanaf de middelbare leeftijd steeds meer naar binnen keren, tenzij dat natuurlijke proces wordt belemmerd door maatschappelijke verwachtingen of discriminatie. Een moeilijk te toetsen claim, lijkt me. De complexiteit van deze kwestie komt in de bundel duidelijk naar voren in het hoofdstuk van Vern Bengtson & Malcolm Johnson en elders in artikelen van Arjan Braam en anderen.⁴⁷ Het is praktisch onmogelijk om te onderscheiden tussen wat het

gevolg is van het proces van ouder worden en wat van historische en maatschappelijke ontwikkelingen, en van het behoren tot verschillende geboortecohorten. De eerder genoemde Arne Naess schrijft, ik citeer:

"There is something fundamentally wrong when only older people reflect on that which is significant in life, while younger ones, who have their lives before them, simply have no time to do so. They often have so much to do, so many goals, big and small, that they do not have time or opportunity to reflect on what is almost incredible: that today they actually are in the land of the living. And that the others surrounding them are their fellow creatures and human beings like themselves."⁴⁸

Het is heel goed mogelijk dat het waar is dat oudere mensen van nu over het algemeen spiritueler zijn dan jongere mensen, maar dat dat vooral het gevolg is van verschillen in culturele socialisatie en van de maatschappelijke organisatie van de levensloop, en niet van het zogenaamde natuurlijke proces van ouder worden. Misschien werden mensen vroeger spiritueler grootgebracht. En veel mensen met voltijdse banen (36 uur of meer per week) en een hoge werkdruk krijgen pas de tijd en stimulans om stil te staan bij wat ze echt belangrijk vinden in het leven, als ze met pensioen gaan. Maar dat met pensioen gaan moet steeds later volgens de neoliberale ideologie die met Reagan en Thatcher rond 1980 de wind in de zeilen kreeg. Een kern van het neoliberale beleid is dat het aanbod van zo goedkoop mogelijke arbeidskrachten omhoog moet, ook als er te weinig banen zijn, en dat het afgelopen moet zijn met de beschermde status van ouderen en vrouwen (en in de VS zelfs zieken). Oudere mensen (behalve de meest kwetsbare oudste ouderen) moeten gedwongen worden om langer te blijven werken of als werklozen te concurreren op een ruime arbeidsmarkt en AOW en overheidspensioenen moeten omlaag en/of worden geprivatiseerd. Dat moet omdat het niet

anders kan. Er is geen andere keus. Iedere stap in het neoliberale traject is en wordt gepresenteerd als onvermijdelijk, apolitiek en louter 'evidence-driven', terwijl het om zeer twijfelachtige politieke keuzes gaat.⁴⁹ De titel van mijn verhaal 'Het blijft mensenwerk', slaat dus niet alleen op humanistisch verzet tegen het schijnbaar uitbesteden van menselijke zingeving en bewustzijnsverhoging aan een bovennatuurlijke God of andere hogere macht. Mijn titel slaat ook op even humanistisch verzet tegen wat Dale Dannefer en Hanne Laceulle 'naturalization' noemen: wat verborgen menselijke keuzes zijn, presenteren als onwrikbare natuurlijke gegevenheden.⁵⁰ Mede door de maatschappelijke organisatie van de levensloop is de ruimte voor en neiging tot spiritualiteit in belangrijke mate, maar op een verborgen manier, product van menselijk handelen en sociale interactieprocessen. Een schokkend boek als John Macnicol's *Neoliberalising Old Age*⁵¹ lijkt dus op het eerste gezicht niets te maken te hebben met spiritualiteit, maar heeft dat uiteindelijk wel degelijk. Zingeving en humanisering zijn met elkaar verbonden. Het zou veel beter zijn als alle volwassenen, jong en oud, zolang als het kan, in deeltijd zouden werken en zouden worden uitgedaagd om regelmatig stil te staan bij wat er voor hen echt toe doet. Spiritualiteit zet de tijd niet stil, maar zorgt er door regelmatig terugkerende bezinningsoefeningen voor dat wat in ons verleden en in onze toekomst van het hoogste belang is, ons heden animeert.⁵²

Peter Derkx is emeritus hoogleraar Humanisme en Levensbeschouwing aan de Universiteit voor Humanistiek

Noten

- 1 Na het uitspreken van mijn rede heb ik tijdens een bespreking in de gecombineerde leerstoelgroep Humanisme & Filosofie en Wetenschapstheorie, Methodologie & Onderzoekleer nog belangrijke

opmerkingen en suggesties gekregen van Pien Bos, Roelof Hortulanus, Hanne Laceulle, Abdelillah Ljamai, Anja Machielse en Aagje Swinnen. Later kreeg ik ook nog suggesties van Harry Kuneman en Carien de Kok. Ik hoop ze goed benut te hebben.

- 2 Derkx 2004.
- 3 Cole 1992: xxv.
- 4 Derkx 2016: 242.
- 5 Robbesom 2017.
- 6 Leget 2013: 30.
- 7 Leget 2016: 25.
- 8 Er zijn ook godsdienstige auteurs die vinden dat humanisten nooit een adequaat theoretisch concept van spiritualiteit kunnen ontwikkelen, omdat humanisten niet inzien dat ook het hart van hun ongodsdienstige spiritualiteit bestaat uit het groeiend bewustzijn van het meest innerlijke eigen zijn, en dat wil volgens die auteurs zeggen: van wie we echt zijn in de ogen van God, onze Schepper. Zie Blommestijn 2010: 30.
- 9 M.i. hoeft ook godsdienstige humanisme niet perse een *contradictio in terminis* te zijn. Het hangt er natuurlijk vanaf wat je onder God verstaat. Zie bijvoorbeeld Polak 1947 [1931]: noot 10, pp. 120-124 en Dewey 1991 [1934]: 52. Het woord 'God', indien het wordt behouden, krijgt dan wel een heel andere betekenis dan doorgaans in theïstische kring.
- 10 Kuijman 2001; Van Praag 1981.
- 11 Copson & Grayling eds 2015; Zuckerman & Shook eds 2017.
- 12 Van der Wal 2008 (oorspronkelijk 1988); Duintjer 2002 (oorspronkelijk 1993); Apostel 1998 (oorspronkelijk 1994).
- 13 Dohmen 2013: 42-50; Dohmen 2014: 330-341.
- 14 Alma 2007; Alma 2008.
- 15 Naess 2002 (oorspronkelijk in het Noors verschenen in 1998): 20-21.
- 16 Zie naast Apostel 1998 Van Dijk 1993.
- 17 Een recent, extreem voorbeeld van met spiritualiteit verbonden gevaren levert de Indiase goeroe die zichzelf 'Saint Gurmeet Ram Rahim Singh Ji Insaan' en 'Messenger of God' noemt en die op 24 augustus 2017 veroordeeld werd voor de verkrachting van twee vrouwelijke volgelingen. De politie maakte bekend dat achter het geweld dat meteen na de veroordeling losbarstte, een goed

voorbereide ontsnappingspoging schuilging van de goeroe, geholpen door zijn lijfwachten die tienduizenden volgelingen aanstuurden. (Die volgelingen bleven hem blijkbaar vereren en bewonderen.) Er vielen minstens 36 doden en ruim 500 gewonden. Ram Rahim, die door de rechter een „wild beest” werd genoemd, zou nog 48 andere vrouwelijke volgelingen hebben verkracht. Ook zou hij volgelingen hebben gedwongen zich te laten castreren om „dichter bij god” te komen. Binnenkort, terwijl hij al vast zit, wordt uitspraak gedaan in een zaak die tegen hem is aangespannen over een dubbele moord. Een van de doden was de journalist die de verkrachtingen aan het licht bracht. Aldus Joeri Boom, ‘Soms raakt de goeroe bedwelmd door zijn macht’, *NRC*, 1 september 2017. Ik vermoed dat het seksueel misbruik binnen de Rooms-Katholieke Kerk, en de manier waarop dat zo lang buiten de publiciteit kon blijven, ook verwijst naar een gevaarlijke kant van spiritualiteit.

- 18 In eerdere publicaties heb ik het (daar iets afwijkende) rijtje aan zingevingsbehoeften uitgebreider besproken. Zie Derkx 2011, hoofdstuk 5 en Derkx 2013.
- 19 Zie voor uitgebreidere bespreking hiervan Derkx 2011, hoofdstuk 4 en Derkx 2013.
- 20 Interessant in dit verband is Duyndam 2010.
- 21 Goodenough 1998: 72.
- 22 Het werk van Joan Tronto bevat veel interessante overwegingen over hoe ‘zorgen’ begrepen kan worden. Zie bijvoorbeeld Tronto 2013: 17-45.
- 23 Zie ook Derkx 1981.
- 24 Van der Wal 2008: 72.
- 25 Rowe & Kahn 1997.
- 26 Johnson & Walker in Johnson & Walker eds 2016: 2.
- 27 Kok et al 2017.
- 28 Crowther et al 2002.
- 29 Zie Huber & Garssen 2016 voor een veel bredere, positieve opvatting van gezondheid.
- 30 Peter Coleman en Ann O’Hanlon reageren in hun nieuwe boek als volgt op het ontbreken van een verband tussen ‘life review activity’ en hogere ‘self-ratings of life satisfaction’: ‘Considered in terms of its social relevance, creativity, spirituality and generativity are much more significant outcomes than well-being. Gerontological research

has perhaps been impoverished by an over focus on individual subjective well-being as the primary outcome variable. The contribution older people make and the example they set to the rest of society from the witness of their lives are certainly as important.’ (2017: 58)

- 31 Johnson & Walker (eds) 2016. Een minder recent, iets minder internationaal, maar enigszins vergelijkbaar boek is Bouwer ed 2010, met onder meer artikelen van Jan Baars, Arjan Braam et al, Gerben Westerhof, Frans Vosman & Andries Baart, en Frits de Lange.
- 32 Atchley in Johnson & Walker eds 2016: 13.
- 33 MacKinlay in Johnson & Walker eds 2016.
- 34 Jewell in Johnson & Walker eds 2016; McFadden 1996.
- 35 Die werk ik op het ogenblik samen met Pien Bos, Hanne Laceulle en Anja Machiels verder uit. Zie ook Derkx 2011, 2013 en 2015.
- 36 Higgs in Johnson & Walker eds 2016: 151.
- 37 Wilkinson & Coleman 2010. Zie ook Wilkinson & Coleman 2011 en Coleman & O’Hanlon 2017: 126.
- 38 Moody in Johnson & Walker eds 2016.
- 39 Mooren 2011: 186.
- 40 Achenbaum in Johnson & Walker eds 2016.
- 41 Een mooi voorbeeld hiervan leverde Aagje Swinnen (2017) onlangs in haar oratie over de populaire ‘geheime dagboeken’ van Hendrik Groen.
- 42 Ik kies dan zelf onder meer voor verhalen van Bernard MacLavery en Alice Munro.
- 43 Achenbaum & Orwoll 1991.
- 44 Spigt 2014 (oorspronkelijk 1965). Zie ook Spong 2011.
- 45 Derkx 2015.
- 46 Atchley in Johnson & Walker eds 2016; Atchley 2011.
- 47 Bengtson & Johnson in Johnson & Walker eds 2016; Braam et al 2006; Braam et al 2016.
- 48 Naess 2002: xii. Zie ook Wilkinson & Coleman 2010: 358-359.
- 49 Macnicol 2015: 21 en 202.
- 50 Dannefer 1999; Laceulle 2011: 37-38.
- 51 Macnicol 2015.
- 52 Achenbaum in Johnson & Walker eds 2016: 72.

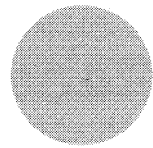
Literatuur

- Achenbaum, W. Andrew. 2016. 'Aesop's Fables as Spiritual Touchstones for Ageing.' Chap. 5, In *Spiritual Dimensions of Ageing*, edited by Malcolm Johnson and Joanna Walker, 69-83. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Achenbaum, W. Andrew and Lucinda Orwoll. 1991. 'Becoming Wise: A Psycho-Gerontological Interpretation of *The Book of Job*.' *International Journal of Aging and Human Development* 32 (1): 21-39.
- Alma, Hans A. 2008. 'Self-Development as a Spiritual Process: The Role of Empathy and Imagination in Finding Spiritual Orientation.' *Pastoral Psychology* 57 (1): 59-63.
- . 2007. 'Verbeeldingskracht en transcendentie: de spirituele kracht van kunst.' In *De stille kracht van transcendentie: wijsheid in beelden, verhalen en symbolen*, onder redactie van Ina Brouwer, Ine van Emmerik, Hans Alma, Margret van Paassen en Antoinette Scholten, 41-51. Amsterdam: Humanistics University Press, SWP.
- Apostel, Leo. 1998. 'Een ander geloven. Een nieuw transcenderen. Over niet-theïstische spiritualiteit [1994].' In *Atheïstische spiritualiteit*, 23-37. Brussel: VUBPRESS.
- Atchley, Robert C. 2016. 'Spirituality and Ageing: Yesterday, Today and Tomorrow.' Chap. 2, In *Spiritual Dimensions of Ageing*, edited by Malcolm Johnson and Joanna Walker, 13-31. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- . 2011. 'How Spiritual Experience and Development Interact with Aging.' *The Journal of Transpersonal Psychology* 43 (2): 156-165.
- Bakan, David. 1966. *The Duality of Human Existence: Isolation and Communion in Western Man*. Boston: Beacon Press.
- Bengtson, Vern and Malcolm Johnson. 2016. 'Religion, Belief and Spirituality in Old Age: How they Change.' Chap. 6, In *Spiritual Dimensions of Ageing*, edited by Malcolm Johnson and Joanna Walker, 87-105. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Blommestijn, Hein. 2010. 'The Concept of Spirituality.' In *Successful Ageing, Spirituality and Meaning: Multidisciplinary Perspectives*, edited by J. Bouwer, Helen-Anne Ross and Wendy Litjens, 29-36. Leuven: Peeters.
- Boom, Joeri, 'Soms raakt de goeroe bedwelmd door zijn macht', *NRC*, 1 september 2017.
- Bouwer, J., Helen-Anne Ross, and Wendy Litjens, eds. 2010. *Successful Ageing, Spirituality and Meaning: Multidisciplinary Perspectives*. Studies in Spirituality Supplements; 20, edited by Hein Blommestijn, Kees Waaijman and Frans Maas. Leuven: Peeters.
- Braam, Arjan W., Inge Bramsen, Theo G. van Tilburg, Henk M. van der Ploeg, and Dorly J. H. Deeg. 2006. 'Cosmic Transcendence and Framework of Meaning in Life: Patterns among Older Adults in the Netherlands.' *Journal of Gerontology: Social Sciences* 61B (3): S121-S128.
- Braam, Arjan W., Henrike Galenkamp, Peter Derkx, Marja J. Aartsen, and Dorly J. H. Deeg. 2016. 'Ten-Year Course of Cosmic Transcendence in Older Adults in the Netherlands.' *The International Journal of Aging and Human Development* 84 (1): 44-65.
- Cole, Thomas R. 1992. *The Journey of Life: A Cultural History of Aging in America*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Coleman, Peter G. and Ann O'Hanlon. 2017. *Aging and Development: Social and Emotional Perspectives*. International Texts in Developmental Psychology, edited by Peter K. Smith. 2nd ed. Abingdon, Oxon: Routledge.
- Copson, Andrew and A. C. Grayling, eds. 2015. *The Wiley Blackwell Handbook of Humanism*. Chichester, West Sussex, UK: Wiley Blackwell.
- Crowther, Martha R., Michael W. Parker, W. A. Achenbaum, Walter L. Larimore, and Harold G. Koenig. 2002. 'Rowe and Kahn's Model of Successful Aging Revisited: Positive Spirituality - the Forgotten Factor.' *The Gerontologist* 42 (5): 613-620.
- Dannefer, Dale. 1999. 'Neoteny, Naturalization, and Other Constituents of Human Development.' Chap. 3, In *The Self and Society in Aging Processes*, edited by Carol D. Ryff and Victor W. Marshall, 67-93. New York, NY: Springer.
- Derkx, Peter. 2016. 'De Universiteit voor Humanistiek. De mooiste studie is de mens.' Hfdst. 39, In *Vrijdenken en humanisme in Nederland: 40 plekken van herinnering*, onder redactie van Bert Gasenbeek, 238-243. Bussum: Thoth.

- . 2015. 'The Future of Humanism.' Chap. 21, In *The Wiley Blackwell Handbook of Humanism*, edited by Andrew Copson and A. C. Grayling, 426-439. Chichester, West Sussex, UK: Wiley Blackwell.
- . 2013. 'Humanism as a Meaning Frame.' Chap. 3, In *What is Humanism and Why does it Matter?*, edited by Anthony B. Pinn, 42-57. Durham, UK: Acumen.
- . 2011. *Humanisme, zinvol leven en nooit meer 'ouder worden': Een levensbeschouwelijke visie op ingrijpende biomedisch-technologische levensverlenging*. Humanismen, onder redactie van Marc Van den Bossche. Brussel: ASP, VUB-PRESS.
- . 2004. *De multiculturele samenleving: een humanistisch ideaal*. Amsterdam: SWP, Humanistics University Press.
- . 1981. 'Humanistische levensovertuiging, ethiek en politiek.' *Rekenschap* 28 (1 (maart)): 20-36.
- Dewey, John. 1991. *A Common Faith [1934]*. New Haven: Yale University Press.
- Dijk, Alphons van. 1993. 'IJl en vluchtig, maar explosief! Over gevaren van 'spiritualiteit'.' *Rekenschap* 40 (2 (juni)): 91-97.
- Dohmen, Josef. 2014. *Wider Die Gleichgültigkeit: Plädoyer Für Eine Moderne Lebenskunst*. Aus dem Niederländischen von Bärbel Jänicke. Zürich: rüffer & rub.
- Dohmen, Joseph. 2013. 'My Own Life: Ethics, Ageing and Lifestyle.' Chap. 3, In *Ageing, Meaning and Social Structure: Connecting Critical and Humanistic Gerontology*, edited by Jan Baars, Joseph Dohmen, Amanda Grenier and Chris Phillipson, 31-54. Bristol: The Policy Press.
- Duintjer, Otto. 2002. 'Spiritualiteit: een optie voor humanisten? [1993].' In *Onuitputtelijk is de waarheid*, 89-99. Budel: Damon.
- Duyndam, Joachim. 2010. 'Inspiratie door voorbeeldfiguren. Een humanistische visie.' Hfdst. 5, In *Waarvoor je leeft. Studies naar humanistische bronnen van zin*, onder redactie van Hans Alma en Adri Smaling, 107-119. Amsterdam: SWP.
- Fowler, Jeaneane. 2015. 'Spirituality.' Chap. 18, In *The Wiley Blackwell Handbook of Humanism*, edited by Andrew Copson and A. C. Grayling, 347-373. Chichester, West Sussex, UK: Wiley Blackwell.
- Fuller, Robert. 2017. 'Secular Spirituality.' Chap. 34, In *The Oxford Handbook of Secularism*, edited by Phil Zuckerman and John R. Shook, 571-586. New York, NY: Oxford University Press.
- Hertsgaard, Mark. 1999. *Earth Odyssey. Around the World in Search of Our Environmental Future*. New York, NY: Broadway Books.
- Higgs, Paul. 2016. 'New Cultures of Ageing: The Impact of the Third Age on Issues of Spirituality and Religion.' Chap. 9, In *Spiritual Dimensions of Ageing*, edited by Malcolm Johnson and Joanna Walker, 141-154. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Hrdy, Sarah Blaffer. 1999. *Mother Nature. A History of Mothers, Infants, and Natural Selection*. New York, NY: Pantheon Books.
- Huber, Machteld en Garssen, Bert. 2016. "Relaties tussen zingeving, gezondheid en welbevinden", in: De mens centraal - ZonMw-signalement over zingeving in zorg.' ZonMw, accessed June/20, 2017, https://publicaties.zonmw.nl/fileadmin/publicaties.zonmw.nl/ZonMw_zingeving_rapport_web.pdf.
- Jewell, Albert. 2016. 'Finding Meaning and Sustaining Purpose in Later Life.' Chap. 11, In *Spiritual Dimensions of Ageing*, edited by Malcolm Johnson and Joanna Walker, 179-197. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Johnson, Malcolm and Joanna Walker. 2016a. 'Spiritual Ageing.' Chap. 1, In *Spiritual Dimensions of Ageing*, edited by Malcolm Johnson and Joanna Walker, 1-10. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- . 2016b. *Spiritual Dimensions of Ageing*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Kok, Almar A. L., Marja J. Aartsen, Dorly J. H. Deeg, and Martijn Huisman. 2017. 'Capturing the Diversity of Successful Aging: An Operational Definition Based on 16-Year Trajectories of Functioning.' *The Gerontologist* 57 (2): 240-251.
- Kuijlmans, Wouter. 2001. *Een mantel met sterren. Religieus humanisme in het Humanistisch Verbond*. Humanistisch Erfgoed; 3. Utrecht: Het Humanistisch Archief.
- Laceulle, Hanne. 2011. 'Laatmodern ouder worden: een spiritueel perspectief.' In *Goed ouder worden*

- den, onder redactie van Peter Derkx, Alexander Maas en Anja Machielse, 29-46. Amsterdam: SWP, Humanistics University Press.
- Leget, Carlo. 2016. 'Hedendaagse uitingen van zingeving', in: De mens centraal – ZonMw-signalement over zingeving in zorg.' ZonMw, accessed June/20, 2017, https://publicaties.zonmw.nl/fileadmin/publicaties.zonmw.nl/ZonMw_zingeving_rapport_web.pdf.
- . 2013. *Zorg om betekenis. Over de relatie tussen zorgethiek en spirituele zorg, in het bijzonder in de palliatieve zorg*. Amsterdam: SWP, Humanistics University Press.
- MacKinlay, Elizabeth. 2016. 'Ageing and Spirituality Across Faiths and Cultures.' Chap. 3, In *Spiritual Dimensions of Ageing*, edited by Malcolm Johnson and Joanna Walker, 32-50. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Macnicol, John. 2015. *Neoliberalising Old Age*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- McAdams, Dan P. 1993. *The Stories We Live By: Personal Myths and the Making of the Self*. New York, NY: The Guilford Press.
- McFadden, Susan H. 1996. 'Religion, Spirituality, and Aging.' In *Handbook of the Psychology of Aging*, edited by James E. Birren and K. Warner Schaie. 4th ed., 162-177. San Diego, CA: Academic Press.
- Moody, Harry R. 2016. 'Stages of the Soul and Spirituality in Later Life.' Chap. 4, In *Spiritual Dimensions of Ageing*, edited by Malcolm Johnson and Joanna Walker, 51-68. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Mooren, J. H. M. 2011. *Verbeelding en bestaansoriëntatie*. [Utrecht]: de Graaff.
- Naess, Arne and Per Ingvar Haukeland. 2002. *Life's Philosophy: Reason and Feeling in a Deeper World*. Translated by Roland Huntford. Athens, Georgia: The University of Georgia Press.
- Polak, Leo. 1947. 'Eenheid boven geloofsverdeeldheid [1931].' In *Verspreide geschriften: Deel I*, 101-126. Amsterdam: G. A. van Oorschot.
- Robbesom, Denise. 2017. *'Werken aan trage vragen': de woorden van Harry Kunneman*. Leusden: ISVV Uitgevers.
- Rowe, John W. and Robert L. Kahn. 1997. 'Successful Aging.' *The Gerontologist* 37 (4): 433-440.
- Spigt, Piet. 2014. 'De eeuwige beproeving van Job [1965].' In *Piet Spigt: Humanist onder de vrijdenkers en vrijdenker onder de humanisten*, onder redactie van Bert Gasenbeek, 163-175. Humanistisch Historisch Centrum / Papieren Tijger.
- Spong, John Shelby. 2011. 'Job: Icon of a New Consciousness.' Chap. 21, In *Re-Claiming the Bible for a Non-Religious World*, 163-168. New York, NY: HarperCollins, HarperOne.
- Swinnen, Aagje M. C. 2017. *Goed ouder worden en creatief lezen: het kunstje van Hendrik Groen*. Utrecht: Universiteit voor Humanistiek.
- Tronto, Joan C. 2013. *Caring Democracy: Markets, Equality, and Justice*. New York, NY: New York University Press.
- van der Wal, Koo. 2008. 'Religieuze humanisme. Een filosofische beschouwing [1988].' Hfdst. 4, In *Humaniteit. Uitdagingen en perspectieven voor een eigentijds humanisme*, 63-78. Kampen: Klement.
- van Praag, J. P. 1981. 'Humanisme en religie.' *Revenschap* 28 (1 (maart)): 2-7.
- Wilkinson, Peter J. and Peter G. Coleman. 2011. 'Coping without Religious Faith: Ageing among British Humanists.' Chap. 6, In *Belief and Ageing: Spiritual Pathways in Later Life*, edited by Peter G. Coleman and colleagues, University of Southampton, 97-111. Bristol, UK: The Policy Press.
- . 2010. 'Strong Beliefs and Coping in Old Age: A Case-Based Comparison of Atheism and Religious Faith.' *Ageing and Society* 30 (2): 337-361.
- Zuckerman, Phil and John R. Shook, eds. 2017. *The Oxford Handbook of Secularism*. New York, NY: Oxford University Press.

Inhoudsopgave

- 2 Redactioneel Waardenwerk 72 * *Harry Kunneman*

Eenzaamheid en verbinding in het sociale domein

- 4 Preventie en vroegsignalering. Preventie van eenzaamheid als complex probleem * *Carla Kolner*
- 22 Beweging van onderop. Beweging aan de top. Verbinding als principe om verandering te organiseren in het Publiek Domein * *Laurens de Graaf*
- 35 Empowerment vanuit arbeidsperspectief. Structurele, psychologische en organisatorische dimensies van empowerment * *Josje Dijkers en Gerard Drosterij*

Amor complexitatis (vervolg)

- 47 Het existentiële zelfgesprek. Een dialoog met Kunneman, Habermas en Ricoeur * *Frédéric Vandenberghe*

Humanisme en Spiritualiteit

- 55 Inleiding * *Carmen Schuhmann*
- 59 Het blijft mensenwerk. Een humanistische visie op spirituele dimensies van goed ouder worden * *Peter Derkx*
- 77 'Doordrongen van de raadselachtigheid van het leven': Over de spirituele dimensie van humanistisch geestelijke verzorging * *Carmen Schuhmann & Annelieke Damen*
- 88 En wat nu? Hoe geloof en levensovertuiging verdwenen uit de geestelijke verzorging * *Brecht Molenaar*

Morele diversiteit

- 105 Gloedvol samenleven in morele diversiteit * *Sawitri Saharso*
- 119 Recensie: 'Zo doen we dat nu eenmaal hier en als het je niet bevalt, kan je oprotten' * *Gloria Wekker*
- 124 Recensie: Gloedvol samenleven in morele diversiteit kan niet zonder het uitdragen van humanistische waarden * *Mariël Kanne*

Pleidooi

- 131 Geestelijke begeleiding bij voltooid leven * *Joachim Duyndam*